[एकस्यैव निमित्तोपादानत्वे]

171. कर्तोपादानमेव स्वसुखमुखगुणे स्वप्रयत्नप्रसूते
संयोगं स्वस्य मूर्तैः स्वयमुपजनयन्नीश्वरोऽप्येवमिष्टः।

ब्रह्मणः स्थूलावस्थाप्राप्तौ विशेषणयोर्विशेष्यस्य च तत्तत्स्वरूपानुगुणोऽन्यथाभावोऽनिवार्य इत्युपादानम्, कार्यानुकूलसङ्कल्पवत्त्वान्निमित्तं चेत्यभिन्ननिमित्तोपादानम् ब्रह्मेति न किञ्चिदपहीनम् ॥

नन्वस्त्विदं सर्वम् । **'अभिन्ननिमित्तोपादान'** पदस्य विग्रहोऽभिधीयताम्! कोऽयं बालिशः प्रश्नः! शब्दस्तु संप्रतिपन्नः । उच्यतां यथासंभवं विग्रहः । श्रूयताम्— 'नानाव्याकरणाभिज्ञबहुविद्वत्परिग्रहे । शब्दासाधुत्वमाहुर्ये शाब्दिकांस्तान्न मन्महे ॥' (त.टी.) इति सिंहगर्जनम् ॥ २५ ॥

नन्वेकमेव वस्तूपादानं निमित्तं च कथं भवेत्? तयोर्विरोधात् । दृश्यते किल दण्डादिर्घटं प्रति निमित्तमपि, स्वगतरूपादिकं प्रत्युपादानमपीति चेत्, भोस्तार्किक! आशयानभिज्ञस्त्वम् । एकवस्तुनिरूपितमुपादानम्, निमित्तं चैकमेव कथं भवेदित्येव प्रश्न इत्यत्रोत्तरमाह—**कर्तेत्यादि**। चेतनः कश्चित् **स्वप्रयत्नप्रसूते**= स्वीयप्रयत्नेनैव साधिते **स्वसुखमुखगुणे**=स्वीयसुखादिरूपगुणे **उपादानमेव**=उपादानकारणं भवत्येव । यद्यपि शास्त्रं वक्ति 'अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् । सुखान्यपि तथा मन्ये, दैन्यमत्रातिरिच्यते॥' इति, अथाप्यत्यन्ततः भोजनादिजन्ये सुखे भोजनादेः प्रयत्नाधीनत्वात् चेतनस्य तत्र निमित्तत्वमस्ति । एतदर्थमेव 'स्वप्रयत्नप्रसूते' इति सुखादेर्विशेषणम् । तथा च सुखादिकं प्रत्यात्मन एवोपादानत्वं निमित्तत्वं चैकस्यैव भवतीति न विरोधः । ननु इदं तु जीवस्य । परमात्मनःस्रष्टृत्वस्य संकल्पमात्राधीनत्वेन प्रयत्नाधीनत्वाभावादीश्वरस्य कथमुभयसंभव इत्यत्राह—**संयोगमित्यादि**। **ईश्वरोऽपि**=परमात्मापि **मूर्तैः**=मूर्तपदार्थैस्साकम्; नैय्यायिकैर्विभुद्वयसंयोगानङ्गीकारात् 'मूर्तैः' इत्युक्तम् । **संयोगम् स्वयमुपजनयन्**=स्वयमेव स्वसंकल्पेनोत्पादयन् **एवम्**=एकस्मिन्नेव कार्ये उपादानं निमित्तं च **इष्टः**= तेषामपि संमतः । घटादिकार्यं यदा नूतनतयोत्पद्यते, तदा तेन घटेन सहेश्वरस्य संयोगोऽनिवार्यः, ईश्वरस्य विभुत्वात्, सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगस्यैव विभुत्वात् । तत्रेश्वरस्य संयोगं प्रति उपादानत्वमस्ति । एवं कार्यसामान्यं प्रतीश्वरस्य निमित्तकारणत्वमप्यस्तीति न विरोधः । परमात्मन आनन्दादेर्नित्यत्वेन जन्यत्वाभावात्, तत्परित्यज्य संयोगग्रहणम् ॥

ननु जीवस्य सुखादिकं तदीयधर्मभूतज्ञानस्यावस्थाविशेषः । धर्मभूतज्ञानं तु नित्यमेव । एवञ्च— 'स्वप्रयत्नप्रसूते' इति सुखादेः कथं विशेषणम्? न चावस्थाविशेषावेव जीवधर्मभूतज्ञानस्योत्पत्तिविनाशाविति वाच्यम्; एवमपि तद्धर्मभूतस्य स्वरूपतो नित्यत्वाङ्गीकारेणोत्पत्तिविनाशव्यवहारस्य गौणत्वावश्यंभावात् । यदि च कालदेशविषयादिभेदविशिष्टरूपेणोत्पत्तिविनाशौ समर्थ्येताम्, तर्हि ईश्वरज्ञानादेरपि तादृशव्यवहार आवश्यकः । स्वभक्तस्य दुःखं दृष्ट्वा भगवानप्यनुतपति । 'व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः' इत्यादिवचनात् । न च तद्वचनमन्यथा व्याख्यातं पूर्वं भवतैवेति वाच्यम्; भावानभिज्ञो भवान् । जीवदुःखजातीयं दुःखं परमात्मनो नास्तीत्येतावन्मात्रं तत्र न्यरूपि, न तु दयाख्यगुण एव निराकारि । एवञ्चैतादृशदयाया

ततः= निमित्तकारणस्य उपादानाभिन्नत्वान्नयमाभावादेव,

सर्वोपादानभावः स्वत इह घटते सर्वकर्तर्यमुष्मिन्
सर्वश्रुत्यैकरस्यप्रणयिभिरुचितं द्वारमत्राभ्युपेतम् ॥ २६ ॥

नूतनतयैवोत्पत्त्या विशिष्टवेषेणोत्पत्त्यादिकं परमात्मगुणानामप्यावश्यकम्। एवमेव 'उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति' इत्यादिना सन्तोषादेरप्युत्पत्तिरावश्यकीति को विशेषः? अयि भोः! पुराणप्रक्रियेयम्। वयं तु शास्त्रचर्चामत्र कुर्म इति चेत्; भोः शास्त्रज्ञवर्य! कमेवं वञ्चयसि? परब्रह्मणोऽपि हि निग्रहानुग्रह-सङ्कल्पानामुत्पत्तिविनाशावावश्यकौ। अतो विशिष्टरूपेणोत्पत्तिविनाशौ परमात्मधर्मभूतज्ञानस्यापि वर्तेते इति को विशेषः? एवं सति संयोगपर्यन्तानुधावनक्लेशः कुत इति चेत्; **सत्यम्**। अथापि जीवधर्मभूतज्ञानस्य सुषुप्तिमरणादिष्वसत्कल्पत्वाङ्गीकारात्, अनन्तरं नूतनतया विषयिणो ज्ञानस्यैव विकासाच्च, जीवधर्मभूतज्ञान-नित्यत्वस्य शास्त्रैकगम्यत्वात्तस्योत्पत्तिविनाशौ लोकतस्सिद्धौ। परमात्मनस्तु सर्वं शास्त्रैकगम्यमिति अत्यन्तवैलक्षण्यसत्त्वात्, कस्याञ्चिदप्यवस्थायां तद्धर्मभूतज्ञानस्यासत्कल्पत्वाभावात्, सदा तदीयं ज्ञानं संकोचविकासरहितमेव। विषयसंबन्धस्तु तस्य तदा तदाऽऽगन्तुकः। अतः तत्परित्यज्य लौकिकयुक्तिसिद्धं तार्किकसंमतं संयोगमादायोपपादनं कृतमित्यवगन्तव्यम्॥

नन्वेवं संयोगादिरूपकार्ये परमात्मनो निमित्तोपादानत्वेऽपि संयोगस्याद्रव्यत्वेन तत्संभवेऽपि, द्रव्यरूपजगन्निरूपितं तत् कथमित्यत्राह—**सर्वेत्यादि**। **इह**=एतद्विचारे **सर्वकर्तरि**=सर्वजगत्कारणे **अमुष्मिन्**=परमात्मनि **सर्वोपादानभावः**=सर्वजगन्निरूपितमुपादानत्वमपि **ततः**=सर्वजगत्कारणत्वादेव **घटते**=युज्यते। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते .... यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति जगत्सृष्टिस्थितिलया-धारत्वश्रुत्या निमित्तत्वेन सहोपादानत्वमपि सिद्ध्यति; उपादानत्वमन्तरा लयाधारत्वस्यासंभवात्। अत एव 'आत्मकृतेः' 'परिणामात्' (ब्र.सू.1-2-26,27) इति सूत्रे अपि संगच्छेते। आत्मन एव जगद्रूपेण करणस्य चाभिधानात्। नन्वेवं तर्हि अचिद्वदेव स्वरूपपरिणामे ततश्चाचिद्वदेव सावद्यत्वापत्तिरित्यत्राह—**सर्वेत्यादि**। एवं ब्रह्मण उपादानत्वेऽपि **सर्वश्रुत्यैकरस्यप्रणयिभिः**=सर्वविधश्रुतीनामैककण्ठ्यप्रतिपादन-परैरस्माभिः **अत्र**=अस्मिन्नुपादानत्वे **द्वारम्**=मध्यवर्ति किञ्चिद्वस्तु चेतनाचेतनरूपम् **अभ्युपेतम्**=अङ्गी-कृतम्। अन्यथा ब्रह्मणस्साक्षाज्जगद्रूपत्वे जडत्वादिप्रसङ्गः। अत एते स्थूलपरिणामाः परमात्मशरीरभूत-चेतनाचेतनद्वारकाः। परमात्मनस्तु अन्तर्यामित्वेन परिणाम इति 'परिणामात्' इत्यादिसूत्रसङ्गतिः। अत्रैव विवर्तवादस्यावसर इति पूर्वमेव प्रदर्शितम्॥

अत्रेयं समस्या वैदिकानाम् पूर्वं (जीव.4) विस्तरेण प्रतिपादितापि विषयस्य गहनत्वात् पुनरपि प्रतिपाद्यते—एतज्जगत्स्वरूपम्, तन्मूलकारणम्, तत्रास्माकं स्थानसंबन्धादिकं च ज्ञातुं प्रवृत्ता ऋषयः तपः-प्रभावात् जगन्मूलमपश्यन्, यद्दर्शनेन सर्वमपि ज्ञातमभूत्। तदिदमुच्यते 'किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठा। अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम्॥' (श्वे.1-1) 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' (श्वे.1-3) 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मुं.1-1-1) 'तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान्' (श्वे.6-21) एवमेभि-

ब्रह्मर्षिभिराविष्कृता वेदा एवैतेषां तत्त्वं जिज्ञासमानानामितरेषाञ्च दिव्यं चक्षुरुच्यते । एवमेभिराविर्भाविता वेदा नैकविधा अभूवन्, तेषां प्रकृतिवैचित्र्यात् तपश्शक्त्यादिवैचित्र्याच्च । तेषु 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ.3-4-10) 'अयमात्मा ब्रह्म'(बृ.6-4-5) 'तत्त्वमसि' (छां.6-8-7) 'सर्वंखल्विदं ब्रह्म'(1-14-1) इत्यादीनि कानिचिद्वाक्यानि जगद्ब्रह्मणोरभेदं वदन्ति । कानिचन वाक्यानि 'द्वासुपर्णौ सयुजौ सखायौ' (मु.3-1-1, श्वे.4-6) 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' (श्वे.1-9) 'छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति' (क.1-3-1) 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै.भृ.1)इत्यादीनि भेदं प्रतिपादयन्ति । एवं सर्वेषां वेदत्वे समानेऽपि, परस्परविरुद्धार्थकत्वात् कस्य ग्रहणम्? कस्य त्यागः? उभयोरपि वेदत्वेऽन्यतरत्यागो वा कथम्? इत्येवात्र वैदिकानां समस्या ॥

अन्यतरत्यागो नास्त्येव, वैदिकानां वेदवाक्यत्यागस्यायुक्तत्वात् । किन्तु जीवब्रह्मणोर्भेदस्य प्रसिद्धत्वात्, 'परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतेश्च राजपुरोहितस्यैश्वर्यादिवैभवं दृष्ट्वा जनाः 'अयमेव राजा संवृत्तः' इति यथा व्यपदिशेयुः, एवमेव 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्याद्यभेदव्यपदेशो वैभवाधिक्यसादृश्यादिमूलक इति **तार्किकाः**, तदनुयायिनो **नव्यवेदान्तिनश्च** । न च भेदस्य लोकत एव सिद्धत्वात्तदर्थं शास्त्रापेक्षा व्यर्थेति वाच्यम्; लोकसिद्धभेद औपधिकः स्यात्, अज्ञानकृतः स्याद्वा । तदपेक्षया विलक्षणस्य स्वरूपप्रयुक्तस्य भेदस्य ज्ञानं न हि लोकतो भवेत् । ज्ञानावस्थायामपि भेदो वर्तत एवेत्यतोऽस्त्येवावश्यकता शास्त्रस्येति केवलभेदवादिनो **नव्यवेदान्तिनः** । एवञ्चाभेदवाक्यान्यर्थवादतुल्यानीत्येषामाशयः ॥

एतत्पक्षेऽभेदवाक्यानामर्थवादतुल्यत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावः स्पष्टः । अलौकिकस्य स्वरूपतो भेदस्य प्रतिपादनपराणि भेदवाक्यानीत्यपि न युक्तम्, 'यत्र हि द्वैतमिव भवति, तदितर इतरं पश्यति.....यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्' (बृ.4-4-1) इति खल्वन्तिमस्थितिरुक्ता । इतरत्सर्वमवरमुक्तिविषयम् । भेदोऽप्यवरमुक्तौ स्यात्कामम् । तद्दृष्ट्या भेदवाक्यानि प्रवृत्तानि सन्तु कामम्! श्रुतीनां पर्यवसानभूमिस्त्वभेद एव । भेदस्तु तावत्पर्यन्तं केवलं व्यावहारिकः । अत एव भेदवाक्यानि सर्वाणि व्यावहारिकार्थप्रतिपादनपराणि, अत एवाभेदवाक्यशेषभूतानि, न स्वतन्त्राणि । तस्मादभेद एव मुख्यः, भेदस्तु मायाकल्पितः । यद्यभेदस्तर्हि जीवगतेभ्यो दोषेभ्यो ब्रह्मणस्संरक्षणं कथमिति चेत्, अरे मुग्ध! अत्यल्पोऽयं विषयः । दोषाणां मिथ्यात्वात् न किञ्चिद्भयमित्यभेदवादिनो **ब्रह्मविवर्तवादिनश्शाङ्करा** मन्वते ॥

परं त्वस्मिन्नपि पक्षे भेदवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्यानङ्गीकारादस्वारस्यं दुर्वारमेव । अतो भेदाभेदयोरविरोधादुभयमपि समं प्रमाणमिति **भेदाभेदवादिनः** । किञ्च यदि भेदमात्रम्, तर्ह्यभेदश्रुतयो व्याकुप्येयुः । यद्यभेदमात्रम्, तर्हि जीवब्रह्मणोरभेदात् जीवगताः दोषास्तदभिन्ने ब्रह्मण्यपि प्रसज्येरन् । तेषां मिथ्यात्ववादस्त्वनुभवविरुद्धः । भेदाभेदवादे तु भेदसत्त्वाद्दोषेभ्यो ब्रह्मणो रक्षणं सुलभम् । सर्वश्रुतिसमन्वयश्च । सन्ति किल बहवो गुणगुणिनोर्भेदाभेदवादिनः । अत एव भेदाभेदवादिनां समूह एव महान् दार्शनिकेषु ॥

एवं किंकर्तव्यतामूढानां मुमुक्षूणामुपकारायैवैषां समन्वयप्रदर्शनाय विविधन्यायगर्भं वेदान्तशास्त्रं प्रणिनाय परमकारुणिको भगवान् बादरायणः— 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' (ब्र.सू.1-1-1) इत्यादिना । तत्र

रामानुजसम्मतो वादः कः ?

'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ.3-4-10) इत्यादिव्यपदेशकारणानि विचार्यन्ते । तत्रेन्द्रप्राणाधिकरणे इन्द्रः स्वदासे प्रतर्दने प्रसन्नः, 'वरं वृणु, दास्यामि' इत्यपृच्छत् । प्रतर्दनस्तु 'नाहं मम हितं जानामि । मह्यं सर्वोत्तमं हितं यद्भवेत्, तत् त्वमेव ज्ञात्वा देहि' इत्यवदत् । तेन तुष्ट इन्द्रः ब्रह्मोपासनाया एव हिततमत्वात् 'ब्रह्मोपास्स्व' इति वक्तव्ये 'मामुपास्स्व' इत्यवदत् । कथं एवं वक्ति सः? इति प्रश्नस्योत्तरमुच्यते 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (ब्र.सू.1-1-31) इति । अत्र शास्त्रदृष्टिर्नामात्मनो ब्रह्माभेददृष्टिः । आत्मनो ब्रह्मणश्चाभेदं पश्यन्तो महर्षयो वामदेवादय एवमेवावदन् 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ.3-4-10) इति । अत इन्द्रोऽपि तादृशदृष्ट्यैव 'मामुपास्स्व' इत्यवददित्याहुः । एषु त्रिष्वेव पक्षेषु सर्वेऽपि वादा अन्तर्भवन्ति । लेशलेशतः दृश्यमानं वैलक्षण्यमन्ततश्शब्दमात्रे पर्यवस्यतीत्यवगन्तव्यम् ॥

भेदवादः, अभेदवादः, भेदाभेदवाद इति वादत्रयापेक्षयान्यः को वा वादो भवितुमर्हति— 'आवापोद्वापतःस्युः' (जड.5) इत्युक्तन्यायेन? **सर्वश्रुतिसमन्वयवादिनः भगवद्रामानुजाचार्यास्तु** त्रिष्वप्येषु पक्षेषु न्यूनतामेवं पर्यशीलयत् । भेदवादेऽभेदवाक्यानाम्, अभेदवादे भेदवाक्यानाञ्च स्वार्थे तात्पर्याभावस्तैस्तैरेवाङ्गीकृतः । भेदाभेदौ तु परस्परविरुद्धौ तेजस्तिमिरे इव । केवलाभेदवादे भेदवाक्यानां न स्वार्थत्यागः, किन्तु अभेदस्य भेदपूर्वकत्वावश्यकत्वात्तस्याप्यभेद एव पर्यवसानमित्यादिकं वाङ्मातुर्यमात्रम्, भेदस्याप्यभेदपूर्वकत्वावश्यकत्वात् । उभयोः परस्परनिषेधात्मकत्वात् । 'अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते' (मां.का.3-18) इति तत्कूटस्थवचनम् । किञ्च इन्द्रस्य 'मामुपास्स्व' इत्युक्तिः कथमिति प्रश्ने, 'वेदान्ते जीवस्यैव ब्रह्मत्वाभिधानात्तथोक्ति'रित्युक्तिः, **अन्धस्य जात्यन्धेन मार्गदर्शनायते**। किञ्च जीवब्रह्मणोरभेदेऽपि जीवस्योपास्यत्वं को वा विवेकी ब्रूयात्? प्रत्युतास्मिन्नेव वेदान्तशास्त्रे पूर्वम् 'भेदव्यपदेशात्' (ब्र.सू.1-1-18) 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' (ब्र.सू.1-1-22) इति सूत्राभ्यां भेदस्यैव प्रतिपादने सत्यप्यभेदेन 'मामुपास्स्व' इति व्यपदेशः कथमिति प्रश्ने, अभेदं निश्चयीकृत्य तथा व्यपदेशः कथं वा संगच्छेत? वेदान्तशास्त्रं नामोपनिषदः, न तु ब्रह्मसूत्राणीत्यादिकमाग्रहमात्रम्; उपनिषदामर्थनिर्णयार्थं खलु प्रवृत्तं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रम् । ननु 'वेदशास्त्राविरोधिना' इत्यादौ वेदानामपि शास्त्रत्वात्, उपनिषदां वेदत्वानपायात्, ता एव शास्त्रपदवाच्या इति चेत्; उपनिषत्स्वेवमभेदव्यवहारः कथमिति प्रश्ने, शास्त्रपदस्योपनिषत्परत्ववर्णनेऽन्योन्याश्रयस्स्यात् । न च 'तदनन्यत्वम्' (ब्र.सू.2-1-15) इत्यादिना जीवब्रह्मणोरभेदसमर्थनं दृश्यत एव वेदान्तशास्त्र इति वाच्यम्, समनन्तरस्मिन्नेवाधिकरणे 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' (ब्र.सू.2-1-22) 'अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः' (ब्र.सू. 2-1-23)इति सूत्राभ्यां तद्विपरीतमभिधानात्, एतदधिकरणस्योत्तरत्वेन प्रबलत्वात्, तदनुगुणतयैव पूर्वाधिकरणस्य निर्णेयत्वाच्च । अधिकमन्यत्र भविष्यति । अतश्शास्त्रं नाम प्रकृते विज्ञानम् (पु.74) । तद्दृष्ट्या विज्ञानदृष्ट्या जीववाचिशब्देन ब्रह्माभिधीयते । अतः 'माम्' इति इन्द्रवाचिशब्दः **विज्ञानदृष्ट्या** परमात्मवाचक इति 'ब्रह्मोपास्स्व' इति वक्तव्ये 'मामुपास्स्व' इत्यवददिन्द्रः ॥

का सा विज्ञानदृष्टिः? इति चेत्? सूत्रकार एव वक्ष्यत्यग्रे **वाक्यान्वयाधिकरणे** (ब्र.सू.1-4-19)। तत्र हि 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति' इत्युपक्रम्य

वाक्यान्वयाधिकरणसारार्थः

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ.4-4- 5) इत्यन्तेनात्मनोऽमृतत्वप्राप्तिहेतुभूतोपासनाविषयत्वमुच्यते। तेनेदं प्रकरणं परमात्मपरं वक्तव्यम्। परन्तु 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्ति' (बृ.4-4-12) इति जीववाक्यस्य का गतिः? उत्पत्तिविनाशयोः स्पष्टं वर्णनात्। शरीरसंबन्धकृतं हि जीवस्य ज्ञानसंकोचविकासादिकं दृष्टम्, शास्त्रसंमतञ्च। उत्पत्तिविनाशावपि ज्ञानकृताविति ज्ञाधिकरणसिद्धम्। अतो जीवस्य शरीरद्वारकमुत्पत्तिविनाशवचनं कथञ्चिन्नेतुं शक्यमौपचारिकतया। नैतत्संभवति, परमात्मनो नित्यासंकुचितज्ञानस्येति शङ्कायां मतभेदेनोत्तरं वदत्याचार्यः— 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः' (ब्र.सू.1-4-20)'उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः'(1-4-21) 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः'(1-4-22)इति। एवं महर्षीणामप्यभिप्रायभेदवर्णनेनास्य विषयस्य गहनता प्रदर्शिता। प्रतिज्ञायाः='आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' (बृ.4-4-5) इत्युक्ताया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः सिद्धेः इदं जीववाचिशब्देन परमात्माभिधानरूपं लिङ्गमित्याश्मरथ्याचार्यो मन्यते। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं ह्युपादानोपादेयत्वकृतमिति प्रकरणान्तरे 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' (छां.6-1-4) इति दृष्टान्तेन, ज्ञायते। एवञ्च जीवस्यापि ब्रह्मोपादेयत्वात्, उपादानोपादेययोरभेदस्य 'मृदयं घटः' इत्यादौ दर्शनात् विज्ञानघनो जीवोऽपि ब्रह्मैवेत्येतत्सूचयतीदं प्रकरणमिति स्वरूपपरिणामवाद्याश्मरथ्याचार्यस्य मतम्॥ ननु भेदाभेदौ

द्वितीय**मौडुलोमिमतम्**—उत्क्रमिष्यतः=ब्रह्मविद्यासिद्ध्या शरीरादुत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनस्संसारिणः एवंभावात्=सर्वात्मकब्रह्मभावात्। तथा च आत्मनः पूर्वावस्थापेक्षया 'विज्ञानघन एव' इत्यादिनिर्देशः, भाविमुक्त्यवस्थादृष्ट्या त्वभेद इत्यवस्थाभेदेन न विरोध इति। 'तदाहुः—'आमुक्तेरेव भेदः स्यान्मुक्तस्य च परस्य च। मुक्तस्य न तु भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः॥ इति पाञ्चरात्रिकाः' इति अत्र भाष्करीयं भाष्यम्। अतश्च भूतपूर्वगत्याश्रयणवत्, विज्ञानात्मन एव भाविगतिदृष्ट्या 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ. 6-5-7) इत्यादिना परमात्मत्वव्यपदेश इत्यौडुलोमिमतम्॥

तृतीयं तु **काशकृत्स्नमतम्**—'अवस्थितेः' इति। जीवात्मन आत्मतया परमात्मनोऽवस्थितेः= जीवात्मनः शरीरितया परमात्मनः आवस्थितेः, शरीरगतधर्मैः शरीरिणोऽपि व्यपदेश इति सूत्रार्थः। 'अयं बालः' 'अयं युवा' 'अयं वृद्धः' 'अयं रुग्णः' इत्यादिव्यपदेशा हि बहुलं दृश्यन्ते विदुषामपि जीवशरीरभेदं जानताम्। न हि केवलस्य शरीरस्य, केवलस्य शरीरिणो वा बालत्वयुवत्ववृद्धत्वरुग्णत्वादीनां संभवः। अत एते व्यवहाराः सर्वदा विशिष्टविषयाः। एवमेव 'एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इत्यादिव्यवहारा अपि परमात्मपर्यन्ता उपपद्यन्त इति काशकृत्स्नाचार्यस्य मतम्॥

परमात्मन एव जीवरूपेणावस्थितेः=जीवब्रह्मणोरभेदाज्जीववाचिशब्दैरपि परमात्मैवाभिधीयत इति काशकृत्स्नः मन्यत इति अभेदवादिनां व्याख्या। ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति, स्वविद्यया मुच्यत इति वादस्य जिज्ञासाधिकरण एव बहुधा निराकृतत्वात् नेयं व्याख्या स्वरसा। ननु चैतदनन्तरं प्रत्येकं बादरायणमतस्यानुपन्यासात् काशकृत्स्नमतमेव सूत्रकारसंमतमिति ज्ञायत इति वक्तव्यम्। तत् कथं तस्यापि निरास इति चेत्—

सत्यम्। एवं व्याख्या न युक्तेत्येवाभिहितम्। अतः अवस्थितेः=जीवात्मनि परमात्मन आत्मतयाऽवस्थितेः, जीवात्मनः परमात्मशरीरत्वात् शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तबोधनन्यायात्, 'विज्ञानघन एव' इत्यादिना तदन्तर्यामी तच्छरीरकपरमात्मा व्यपदिश्यते। यथा वा लोके 'चैत्रो युवा' 'मैत्रो बालः' 'चैत्रो जातः' 'मैत्रो मृतः' इत्यादिव्यवहारेषु युवत्वादीनां शरीरगतत्वेऽपि, तद्विशिष्टे जीवे तानि व्यवह्रियन्ते, एवं जीवात्मनोऽपि परमात्मशरीरत्वात्, जीवरूपशरीरगतधर्मैः तच्छरीरी परमात्माभिधीयत इति न कश्चन विरोधः। न च 'अवस्थितेः' इत्यस्य परमात्मशरीरतयाऽवस्थितेरित्यर्थः कथं लभ्येताध्याहारमन्तरेति वाच्यम्; 'जीवरूपेणावस्थितेः' इत्यत्रापि अध्याहारमन्तरा कथं व्याख्या? न च 'यश्चोभयोस्समो दोषः' इति न्यायावतारात् विनिगमनाविरह इति वाच्यम्; अभेदेनावस्थाने जीवगतदोषाणां परमात्मनि प्रसङ्गेन, परमात्मनो हेयसंबन्धापत्तेः। न च दोषाणामविद्याकृतत्वेन मिथ्यात्वान्न दोष इति वाच्यम्, दोषाणां मिथ्यात्वस्यासिद्धेः। अपि च, मिथ्यात्वेऽपि दोषत्वानपायात्, ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वमिथ्यात्ववादे सत्यदोषस्यैवाप्रसक्तेः, ब्रह्माज्ञानवादस्य बहुधा दूषितत्वात्, पुनर्दूषयिष्यमाणत्वाच्च स वादो न साधीयान्। सिद्धान्ते तु शरीरगतदोषैश्शरीरिणो दोषाप्रसक्तेर्नेयमापादना संभवति॥

अपि च सूत्रशैलीदृष्ट्या अवस्थितिपदस्य शरीरशरीरिभावेनावस्थानपरत्वमेव स्वरसम्। तथा हि—प्रथमाध्यायः खलु समन्वयाध्याय इत्युच्यते। उपनिषद्वाक्यानां चिदचिद्विलक्षणे ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपाद्यतेऽत्र। अस्मिन्नेवाध्याये पूर्वम् 'अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः' (ब्र.सू.1-2-18) इत्यन्तर्याम्यधिकरणाव्यवहितपूर्वान्तराधिकरणसूत्रम्। अन्तराधिकरणे 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादिवाक्यस्य प्रस्तुतत्वात्, तदर्थस्थापनायैव हि प्रवृत्तमन्तर्याम्यधिकरणम्। अन्तराधिकरणविषयवाक्यं च 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' (छां.4-15-1) इत्याद्येव मतद्वयेऽपि। अत्र 'स्थानादिव्यपदेशाच्च' इति द्वितीयं सूत्रम्। अस्य विषयवाक्यमपि 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' (बृ.5-7-18) इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणवाक्यमेव मतद्वयेऽपि समानम्। 'अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः' इत्यन्तिमं सूत्रम्। एतेषां व्याख्यानान्यपि मतद्वयेऽपि समानानि॥

प्रायः पक्षद्वयेऽप्यैक्यं व्याख्यानादिषु दृश्यते। ऋते निर्गुणसंस्तावम्, अत्यल्पं मन्महे त्विदम्॥
यतो निर्गुणशब्देऽस्मिन् सविशेषैक्यवादिनाम्। न विद्वेषः श्रुतिगते, व्याख्यानं भिद्यते परम्॥
तत्रापि कारणं स्पष्टं तत्कालचरितादिकम्। गाढं चिन्तयतां भायात् विदुषां सरलात्मनाम्॥
शङ्करार्याल्लक्ष्मणार्यो नातिदूरेऽवतिष्ठते। **मार्गोऽन्यश्शङ्करार्यस्य शाङ्करेभ्यो** विलक्षणः॥
कालानुगं शङ्करोक्तं लक्ष्मणार्यैः परिष्कृतम्। आविष्कुर्मोऽखिलं तत्त्वं समये सप्रमाणकम्॥

प्रकृते, अवस्थितिपदप्रतिकोटिभूतमनवस्थितिपदम्। द्वितीयसूत्रोक्तस्यान्तर्यामितयावस्थितेः व्यतिरेकनिर्देशरूपमिदमनवस्थितिपदम्। यद्यपि द्वितीयसूत्रेऽपि अवस्थितिपदम्, अवस्थानपदं वा युक्तम्; अथापि विषयवाक्ये 'तिष्ठन्' इति सत्त्वात् स्थानपदयोगः। स्थितिमात्रं न पर्याप्तम्, किन्तु स्थितिपूर्वकं नियमनमित्यभिप्रायेण द्वितीयसूत्रे 'आदि'पदम्। एवञ्चान्तर्यामिब्राह्मणे वर्तमानं 'तिष्ठन्' इति पदं न स्थितिमात्रपरम्, किन्तु तत्रैव श्रुतौ 'शरीर'पदसत्त्वात् शरीरितयावस्थानपरमिति मत्वा स्थानादीत्यादिपदस्यार्थमपि

वाक्यान्वयाधिकरण सारार्थः —

क्रोडीकृत्य व्यतिरेकनिर्देशे 'अनवस्थान'पदं प्रयुक्तं सूत्रकारेण । एवञ्च स्थानादीत्यस्यापि मिलितार्थः 'अवस्थितिः' । अतश्चात्र वाक्यान्वयाधिकरणे 'अवस्थिति'पदम् 'अनवस्थिति'पदस्यान्तराधिकरणस्थस्य प्रतिकोटिभूतमिति अन्तर्यामितयावस्थितिरेव सूत्रकाराशयानुगुणा । तर्हि सूत्रकारैः बादरायणपदघटितम्, स्पष्टार्थकमेव सूत्रं कुतो न कृतम्? अयमाक्षेपो यद्यप्युभयोस्समानः, तथापि—

शब्दस्तु वक्त्रधीनः स्यान्न कोऽपि प्रष्टुमर्हति । बहुधा साधितो भेदो नाभेदः क्वापि साधितः ॥
तत्त्वतस्तु ब्रह्मभेदो मुक्तिभेदोऽथवा क्वचित् । निरूपितो नैव सूत्रकृता हि न्यायपूर्वकम् ॥
कार्यब्रह्मपरब्रह्मशब्दौ न ब्रह्मभेदकौ । इत्याद्यं विस्तरेणोक्तं **भाष्यगूढार्थसंग्रहे** ॥
तथा भेदाभिधानं चाप्याचार्याणां सुविस्तरम् । बौद्धानां सान्त्वनायैवेत्यादि पश्चात्प्रदर्श्यते ॥
प्रस्थानत्रयभेदादिकल्पनाचातुरी च या । दौर्बल्यसूचिका यस्मात्, त्रयमेकार्थकं मतम् ॥
अतश्चोपनिषद्गीता सूत्रं चेति त्रयं त्विदम् । एकप्रस्थानमेवेति, न प्रस्थानत्रयं भवेत् ॥
न्यायात्मकं मतं सूत्रं विषयौ च श्रुतिस्मृती । यत्र स्यात् स्वरसं सूत्रं तत्र स्थेयं मुमुक्षुभिः ॥
यथा सुप्तस्य वाग्जल्पः वन्ध्यापुत्रस्य वर्णना । अवेद्यावाच्यतावादो विरोधास्फूर्तिमूलकः ॥
वस्तुतस्त्वत्र गांभीर्यं ब्रह्मसूत्रेषु दृश्यते । उचिते समये तच्च प्रकटीक्रियते रहः ॥

वस्तुतस्तु—आश्मरथ्योक्तं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धमुपादानत्वं सर्वसंमतम् । औडुलोमिसंमतः संसारदशायां भेदः, मुक्तावभेदश्च 'जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्यातच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥' इति वदतामपि संमतः । 'एवञ्च सत्यभेदो वा भेदो वा द्व्यात्मकता वा वेदान्तवेद्यः कोऽयमर्थः समर्थितो भवति? सर्वस्य वेदवेद्यत्वात्सर्वं समर्थितम् । सर्वशरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्य-भेदस्समर्थितः' (वे.सं.) इत्यत्र शरीरशरीरिभावेनाभेदवाक्यं समर्थितमिति न भगवद्रामानुजैरुच्यते, किन्त्वभेदः समर्थित इत्युच्यते । अतः शरीरशरीरिभावविषये महद्रहस्यं वर्तते । अतश्च त्रयं मिलित्वैव स्वमतमित्यत एव स्वमतं पृथङ् नोक्तं वेत्यप्यालोचनीयमेव । 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यनुभवःखलु शरीरशरीरिभावकृतोऽपि भवेत्, उपादानोपादेयभावकृतः कालभेदकृतो वा भवेदधिकारिभेदेन । ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्ववादे तु क्लेश एव । तद्वादेऽहमर्थस्यैव वस्तुतोऽभावात् कस्य केनैक्यस्यायं वर्तमानकालिको निर्देशः? एतत्सिद्धान्ते तु शरीर्यनुभवे शरीरं यथा बहिर्भवेत्, तद्वत् विशुद्धब्रह्मानुभवे जीवोऽपि तथा भवेत् । एवमेव 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यपि वामदेवस्यानुभवः । अतो वाक्यान्वयाधिकरणं गहनं चिन्तनीयं निर्मत्सरैः । अस्य विस्तरस्समयान्तरे ॥

अत्रैवं मन्यन्ते **निर्विशेषवादिनः**—सूत्रगीतोपनिषत्सु उपनिषद एव प्रधानभूताः, वेदत्वात् । अत एव सूत्राणां निर्विशेषवादविरुद्धत्वेऽपि, उपनिषदनुरोधेनैव सूत्राणि नेयानि । अत एवानन्दमयाधिकरणेऽन्ते सूत्राणि यथाकथञ्चिन्निर्विशेषपराणि नेयानीत्युक्तम् । भामत्यामपि 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इति न्यायेन श्रुतिसूत्रयोर्विरोधे सूत्राण्येवान्यथा नेयानीति समर्थितम् । गीताविषये तु नाधिकं वक्तव्यम् । गीता हि भक्तिप्रधानेति सर्वप्रसिद्धम् । सापि यथाकथञ्चित् उपनिषदनुरोधेन नेया । एवञ्च उपनिषदः, ब्रह्मसूत्राणि, भगवद्गीता चेति भिन्नप्रस्थानानि । अथाप्युपनिषदामेव सर्वश्रेष्ठत्वेन इतरद्वयं तदनुगुणं नेयमिति ॥

सर्ववेदान्तसारार्थः—

अत्रेदं चिन्तनीयम्—उपनिषदो ह्यत्यन्तं गंभीराः, न तावत्सुगमार्थाः। अत एव 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति॥' (म.भा.आ.1-273) इति महर्षिवचनरूपोपबृंहण-सापेक्षत्वं वेदार्थावगमस्योक्तम्। 'नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम्' (म.भा) इति न्यायेनात्राप्यवधारणासंभवं मन्वानैः 'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥' (म.स्मृ.12-105) इति तर्कानुग्रहमप्याचख्युर्गम्भीरार्थनिर्णये। अयमर्थो निर्विशेषवादिनामपि संमतः (शं.भा.2-1-11)। एवञ्चोपनिषदामर्थावधारणस्य ब्रह्मसूत्राधीनत्वे, उपनिषत्प्रस्थानमन्यत्, ब्रह्मसूत्रप्रस्थानमन्यदिति कथं घटताम्?

ननु 'निर्गुण'पदस्य गुणातीतपरत्वं वदद्भिर्भवद्भिरपि 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिकं जगदुपादानत्व-प्रयुक्तविकारादिशंकापरिहारार्थं विशुद्धस्य ब्रह्मणो रूपमुच्यत इत्यङ्गीकृतम्। जगत्कारणत्वादिकं उपलक्षण-तयापि लक्षणमित्यप्यङ्गीकृतम्। एवञ्च गुणातीतस्य विशुद्धस्य ब्रह्मणो वेदान्तैकवेद्यस्य विचाराविषयत्वमपि सहजमेवेति, ब्रह्मसूत्राणाममुख्यत्वमेवेति निर्णये, 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इति न्यायावतारे कं दोषं पश्यसि त्वम्? एवमेव साधनामार्गोऽपि अव्यक्तमार्गः, व्यक्तमार्गश्चेति द्विविधः। तयोरव्यक्तमार्गः गुणातीतविशुद्धात्म-विषयकः कष्टसाध्य इति, तदपेक्षया व्यक्तमार्गः साकारभगवद्विषयकस्सुलभ इत्यपि पक्षद्वयेऽपि समानम्। तत्राद्यो मार्ग एव निराकारमार्गः, ज्ञानमार्ग इत्युच्यते। द्वितीय एव साकारमार्गः, भक्तिमार्ग इति प्रोच्यते। गीता च भक्तिमार्गानुगामिनी, उपनिषदश्च ज्ञानमार्गानुगामिन्यः। लक्ष्यं तूभयोः ब्रह्मप्राप्तिरेव। निराकारमार्गः साक्षात्परब्रह्मप्रापकः, साकारमार्गस्तु सगुणब्रह्मप्राप्तिद्वारा निर्गुणब्रह्मप्रापकः। सगुणं ब्रह्म सृष्ट्यन्तर्गतत्वात् अपरं ब्रह्मेति, निर्गुणं तु ब्रह्म सर्वातीतत्वात्परं ब्रह्मेति च कथ्यते। आद्यमुपास्यं ब्रह्मेति, द्वितीयं ज्ञेयं ब्रह्मेति चाभिधीयते। उपासनं हि मानसी क्रिया। क्रियासाध्यं फलं ह्यनित्यमिति संप्रतिपन्नम्। अतश्च ब्रह्म त्रिगुणान्तर्गतम्, त्रिगुणातीतं चेति द्विविधं यतः, तत एवेतरत्सर्वं तदनुबन्ध्यनिवार्यमिति प्रस्थानत्रयकल्पना प्रामाणिक्येवेति॥

अत्र ब्रूमः—'द्विरूपं ब्रह्मावगतम्' (ब्र.सू.1-1-12.शं) 'किं द्वे ब्रह्मणी? बाढम्' (ब्र.सू.4-3-14.शं) 'कथं पुनरेकस्मिन् शरीरे द्वौ द्रष्टारौ'(ब्र.सू.1-2-20.शं) इत्यादिकं बहुधा विचारितम्। ब्रह्मणि परापरभेदादिकमप्रमाणिकमित्यादि जीवसर एव (श्लो.31) गतम्॥

पुनः पुनः किं वक्तव्यं को लाभः पिष्टपेषणे। गहनत्वाच्च तत्त्वस्य क्रियतां मननं सदा॥
एकमेव परं तत्त्वं स्वमायावैभवात् स्वतः। स्वीकृत्य बहुरूपाणि क्रीडतीति विदुर्बुधाः॥
'एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता। अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति॥'
न द्विरूपं न त्रिरूपं नानारूपमनन्तकम्। इन्द्रो मायाभिरित्याद्यैः स्पष्टमेवाभ्यधायि तत्॥
नान्तोऽस्ति विस्तरस्येति भगवान् स्वयमाह हि। नान्तं न मध्यमित्यादि तद्भक्तोऽप्याह विस्मितः॥
संक्षेपतस्तु कथने पञ्चरूपं तदन्ततः। भूतात्मा चेत्यादिरूपं पूर्वमेवाभ्यधायि तत्॥

'पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा' इति संग्रहः। 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः....सर्वमयः' (बृ.6-4-5) इति किञ्चिद्विस्तरः। तथैव तैत्तिरीयपञ्चकोशोऽपि। 'अयमात्मेद-

माया -

ममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्' (बृ.4-5-1) इति वाक्यगर्भं मधुब्राह्मणं सर्वमस्य विस्तरः । अत्रैवान्ते 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' (बृ.4-5-19) इति च पठ्यते । इदं सर्वं कथम्? कथं विश्वसनीयम्? इत्यस्योत्तरम्— 'मायाभिः' इति ॥

मायापदस्यार्थः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्'(श्वे.4-10) 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया' (गी.7-14) इति स्पष्टमवर्णि । विवादानां मूलकारणभूतान्येतादृशानि पदान्यधिकृत्य वक्तव्यं पूर्वमेवो(श्लो.५)क्तम् । विस्तरस्तु **श्रीभाष्यगूढार्थसंग्रहादौ** द्रष्टव्यः । 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि' (ब्र.सू.2-1- 24) 'विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्' इत्यादौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे बाह्यसाधननिरपेक्षत्वमुक्तम् । क्षीरं यथा स्वयं घनीभवति, एवं ब्रह्मापि इतरनिरपेक्षो जगत्सृजति । 'यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णते च'(मुं.1-1-7) इति ऊर्णनाभिर्दृष्टान्तीक्रियते । अतिक्षुद्रः ऊर्णनाभिनामा क्रिमिः स्वाश्रयं गृहं स्वशरीरान्निस्सारितरसद्रव्यविशेष-परिणामभूतैः तन्तुभिः निर्माति, एवं ब्रह्मापि स्वान्तर्भूतवस्तुनैव स्वावासभूतं जगत्सृजति । न स्वातिरिक्तवस्तु-सापेक्षम् । ब्रह्मणः स्वरूपं यथा ज्ञानमयम्, तथैव ज्ञानविलक्षणवस्तुमयमपि । तदेव वस्तु 'माया' इत्युच्यते । सैव कक्ष्याभेदेनाविद्यादिपदैरप्युच्यते । 'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्' (छा. 8-1-3) इत्यादाविदं स्पष्टम् । अत एव सदा तत्सविशेषमेव । अत एवाविद्यापदं न विद्याविरो-ध्यर्थकम् । कुलालो घटादिकं यथा सृजति, न तथा ब्रह्म जगत्सृजति । कुलालो हि निमित्तमात्रम् । ब्रह्म तु निमित्तंमुपादानं च । अतो ब्रह्म स्वमायया स्वयम् आत्मानं बहुधा करोति । एकस्याखण्डस्य कथं बहुभावः? 'तदीयविचित्रशक्तियोगात्'-'मायाप्रभावात्' इत्येवोत्तरम् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (बृ.4-5-19) इति हि श्रुतिः । या मा=लक्ष्मीः=विष्णोस्सहजशक्तिः सैव मायेत्यपि कैश्चिन्निरुच्यते । 'मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥' (गी.9-4,5) इत्युपबृंहणं द्रष्टव्यम् । एतावता विरोधात्सर्वं मिथ्येति नार्थः । किन्तु बुद्ध्यतीतं तत्त्वं बुद्ध्या निश्चेतुं सर्वथा न शक्यत इत्येवार्थः । अतस्सदैव सर्वविशेषयुक्तमेव ब्रह्म । तत्कदाचिद्विवेक्तुं शक्यते, सैव सृष्टिः । कदाचिन्न शक्यते स एव प्रलयः । **वटबीजन्यायः छान्दोग्योक्तः**(6-12) **पुनः पुनः गाढं चिन्तनीयः । अतो माया न मिथ्यार्थकः** ॥

अग्रे—प्रलये एकमेवाद्वितीयमखण्डमात्मतत्त्वम् मायापदवाच्यात् स्वीयाद्भुतदिव्यशक्तियोगात् 'तदैक्षत बहुस्याम्' इति संकल्प्य 'असत्' 'सत्' इति पदवाच्यावस्थाविशिष्टक्रमेण परिणममानं 'ब्रह्म' पदवाच्यावस्थामाप्नोतीति प्रथमो घट्टः । ब्रह्मपदं हि तदा सूक्ष्मावस्थापन्नचिदचिद्विशिष्टं उच्छूनबीजवद्वर्त-मानं वक्ति । ततस्तदनुगुणनानानामरूपस्वीकारानुगुणपुरुषपदवाच्यं भवति । ततः विराट्हिरण्यगर्भपदवाच्याव-स्थापन्नं सत्ततः 'ब्रह्मा' इति पदवाच्यावस्थापन्नं भवति । तदेव 'जीवघन' पदवाच्यम्, यस्मादनन्ता जीवाः, 'सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गा' इव निस्सरन्ति । एतदेव चतुर्मुखप्रजापत्त्यादिवाच्यं क्रमेण भवति । एतदारभ्य व्यष्टिसृष्टेः प्रारंभः । एकस्माद्बीजाद्यथानन्तानि बीजानि प्रादुर्भवन्ति, तद्दृष्ट्या कारणावस्थायामेकत्वम्, कार्यावस्थायाञ्चानेकत्वम्, एवमेव समष्टिसृष्टावात्मैक्यम्, व्यष्टौ चानेकत्वमिति, ऐकात्म्यवादनानात्म-

वादयोरविरोधः । अत एव समष्टौ नानात्मवादवत्, व्यष्टावैकात्म्यवादोऽपि विरुद्ध्येत । एवं जीवघन-पदवाच्याद्ब्रह्मणः विस्फुलिङ्गवत्, अङ्कोलबीजवच्च कोटिकोटिशो विशीर्णा जीवाणवः क्रमेण एकेन्द्रियद्वीन्द्रिया-दिक्रमेण, अन्ते पुरुषपदवाच्या मानवरूपा परिणमन्ते । तदात्वेऽभिधीयते— 'पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा' (ऐ.अ.2-3-2) इति । तत्र 'भूतात्म'पदवाच्यावस्थैव 'शरीरम्' इत्युच्यते । अतो मुख्यश्शारीर आत्मा परमात्मैव, तत्परिणामरूपत्वादस्य । अथापि विवर्तवाददृष्ट्या जीवस्यैव शारीरत्वं ब्रह्मसूत्रेषु निर्दिश्यते । एवं भेदस्य, अभेदस्य चानिबार्यत्वात्, तयोः कालभेदेनाविरोधात्, भेदाभेदवादस्यापि कालभेदेनावश्यकत्वात् आत्मतत्त्वमत्यन्तविचित्रं सर्वविधव्यवहारस्याप्यवकाशं ददातीति मत्वा 'भेदो वाभेदो वा द्व्यात्मकता वा' इति प्रश्नस्य 'सर्वस्यापि वेदवेद्यत्वात्, सर्वं समर्थितम्' इत्यनुग्राह्यमभूत् भगवद्भाष्यकारैः। तावता 'क्षपणकपक्षनिक्षिप्त'मित्यस्यापि नास्त्यवसरः । अस्मद्बुद्ध्या जीर्णयितुमशक्यत्वमात्रात्सर्वमिथ्यात्वं न युक्तमित्येवाशयः । अत एव जिज्ञासाधिकरणे केवलभेदवादम्, निर्विशेषाभेदवादम्, भेदाभेदवादं च दूषयित्वा सविशेषाभेदवादः स्वसंमत इति स्पष्टमुक्तम् । भेदाभेदयोरुभयोरपि मुख्यत्वे भेदाभेदवाद्येव श्रीरामानुजोऽपि इति तु न भ्रमितव्यम्, यतो भास्करसंमतः, जैनसंमतो वा निरुपाधिकभेदाभेदवादः नाङ्गीकृत एव तैः । भेदाभेदवादस्य औपाधिकभेदाभेदयोरविरोधवादस्य चान्तरमजानता नेदं ज्ञातुं शक्यम् । परसंमत-भेदाभेदवादः खलु समन्वयाधिकरणे विस्तरेण दूषितः । केनचित्प्रकारेण भेदाभेदौ तु सर्वैरप्यङ्गीकृतावेव । जीवब्रह्मणोराविद्यकभेदस्य स्वरूपतोऽ भेदस्य चाभिधानात् । नवीनवेदान्तिनोऽपि भेदस्य स्वाभाविकताम-भेदस्यौपचारिकतां वदन्ति । अतः प्रमाणानाम्, व्यवहाराणां च समन्वयस्सर्वैरपि कर्तव्य एव । परन्तु कस्मिन् पक्षे वेदस्य युक्तेश्चानुकूल्यमित्येवात्र विचार्यम् । अत एव हि 'साविद्यं केऽपि(श्लो.27) इत्यादि वक्ष्यत्यनु-पदम् । एतदुपर्यपि यदि संशयः, तर्हि समन्वयाधिकरणे तत्प्रकरणं सावधानमधीयताम् ॥

ननु 'मायामात्रं तु' इति स्वाप्नपदार्थानामेव मायामयत्वाभिधानात्, तेषां मिथ्यात्वस्यानुभवसिद्ध-त्वाच्च, जगतोऽपि मायया यदि सृष्टिः, तर्हि मिथ्यात्वमनिवार्यमिति चेत्, सूत्रे 'मात्र'पदं नावहितं किल त्वया । को वा विवेकी स्वप्नजाग्रतोस्सर्वसमतां ब्रूयात् त्वदन्यः, यो हि 'जाग्रत्प्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात्, स्वाप्नप्रत्ययवत्' इति पूर्ववासनया प्रयुङ्क्ते स्वगुरुविरुद्धतया (ब्र.सू.2-2-29) । अधिकमन्यत्र ॥

अतो रामानुजप्रोक्तमिहामुत्र शुभावहम् । करणत्रयसारूप्यावहं संपूर्णदर्शनम् ॥
द्वैतं वाप्यथवाद्वैतमुत तत्त्वं द्वयात्मकम् । इत्यापृच्छ्य न किञ्चित्त उचुरत्र, विचिन्त्यताम् ॥
प्रथमं चिन्तयन्त्वेते रामानुजमतानुगाः । एकदेशमतं न स्याद्यथेदं चिन्त्यताम् तथा ॥

ननु भोः! प्रशंसामहेऽत्र तवाचार्यनिष्ठाम् । परन्त्विदमत्रास्ति तव कण्ठे गडुः । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ.6-5-7) इत्यस्य का गतिः? का वाऽनुपपत्तिः? 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मः' (छां.3-4-11) इतिवद्भविष्यति । अये मुग्ध! स्वीये जाले पतितमपि स्वं न जानासि किल! 'सर्वं खल्विदम्' इति हि प्रत्यक्षप्रतिपन्नवाचि । तद्वदत्रापि 'इदं सर्वं यत्' इति प्रत्यक्षप्रतिपन्नं जगदुच्यते, इदमः प्रत्यक्षप्रतिपन्न-

वाचित्वात्। एवं समनन्तरं छान्दोग्ये 'ब्रह्म' इति वर्तते। अत्र तु तत्स्थाने—'अयमात्मा' इति वर्तते। अत्रापि प्रत्यक्षप्रतिपन्नः आत्मा 'अयमात्मा' इत्यनेन वाच्यः। प्रत्यक्षप्रतिपन्नश्चात्मा जीवः। स एव छान्दोग्ये ब्रह्मपदेनोच्यत इति स्पष्टो वर्तते जीवब्रह्मणोरभेदः। किं बहुना! 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृ.6-4-5) इति हि स्पष्टमस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं कण्ठत एवाभिहितमनुपदम्। अतः 'अवस्थितेः' इत्यस्यापि ब्रह्मण एव जीवरूपेणावस्थितेरित्यर्थ एव स्वरस इति चेत्, हन्त! कियत्कष्टमनुभवस्यपहतपाप्मानं निरवद्यं निरस्तसमस्त-दोषगन्धमशेषकल्याणगुणगणपूर्णं परमात्मानं दूषयितुम्? हन्तैतदर्थं कियच्छिद्रान्वेषणपरता तव?

अत एव हि पश्यन्ति नव्यवेदान्तिनस्तु ये। निन्दन्त्यपि च दैत्यं त्वां ब्रह्मसर्वस्वहारिणम्॥
अलंकृत्य शिरश्छेदं कृत्वैते ब्रह्मणो बत! कथं तृप्यन्ति वैरूप्यमुक्त्वापि स्वात्मसाक्षिकम्॥

अयि भोः! उत्तरमुच्यताम्। मा पूरय शेषं कोपेन, निन्दया वा। अयि महात्मन्! तव वा कथमिदं संगच्छताम्—अयमिति प्रत्यक्षप्रतिपन्नःखल्वयं अशनायादिपीडितो जीवः। स कथं ब्रह्माभिन्नःस्यात्? सर्वत्रैवं स्वाधिकाराधिकं वृथा जल्पतः कियद्वोत्तरदानेन को लाभः? एतन्मैत्रेयीब्राह्मणसमनन्तरमधुब्राह्मणे 'तद्यथा रथनाभौ च रथनेमावरास्सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवास्सर्वे लोकास्सर्वे प्राणास्सर्व एत आत्मानस्समर्पिताः' (बृ.4-5-15) इत्यत्र 'अस्मिन्नात्मनि' इत्यत्र किं जीवो विवक्षितस्तव? उत्तरत्र 'सर्व एत आत्मान' इति दर्शनात्, यदि परमात्मा, तस्य 'अस्मिन्' इति प्रत्यक्षवन्निर्देशः कथम्? तद्वदेव 'अयमात्मा' इत्यत्रापि परमात्मविवक्षणे किं वा बाधकं पश्यसि त्वम्? 'दृश्यत इति वचनं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयम्' (ब्र.सू.1-2-17.शं) इति हि भवदीयं भाष्यम्। तदस्माकं किं काकभक्षितम्! अपि च 'सर्व एत आत्मानस्समर्पिताः' इति तस्मिन्नेव वाक्ये बहुवचनान्तेनात्मपदेन क उच्यन्ते?

अस्त्येव सर्वपक्षेष्वप्यन्तर्गडुरिहेदृशः। नीयतां तत् कथंचिच्चेत् कोऽपराधः परोक्तिषु॥
तस्मादैक्यानुभवोऽपि भवेत्प्रामाणिको यथा। भेदानुभवोऽपि तथा प्रमारूपो यथा भवेत्॥
भेदाभेदौ यथा न स्तः परस्परविरोधतः। तथा तत्त्वं वर्णनीयम्, तदैव स्यात्समन्वयः॥
श्रुतीनामपि सर्वासाम्, सिद्धान्तेऽस्मिन्नेव वर्ण्यते। **श्रीमद्रामानुजैरेव** तथावर्णि समन्वयः॥
श्रीमच्छठारिसूक्तीनां गाढाध्ययनवैभवात्। संपन्नस्सुलभस्सोऽयं सर्वश्रुतिसमन्वयः॥

आः! स्मृतं भोः! महर्षीणां वचनानि शूद्रगाथानुरोधेन नयसि त्वम्? अत एव सम्यगुक्तं **कृष्णानन्देन** 'शूद्रशिष्योऽयं रामानुजः' इत्यादि। भवन्मतरहस्यं भवतैवान्ते प्रकटितम्॥

शोभते शूद्रशिष्याणां भवतामेव तन्मतम्। ग्राह्यं कदापि नास्माकं विप्राणां श्रेष्ठजन्मनाम्॥

आः! शान्तं पापम्! शान्तं पापम्! 'ब्रह्मवित्पापवर्गाणामनन्तानां महीयसाम्। विद्वेषिसंक्रमं जानन् त्रस्येत्तदपराधतः॥' इति बोधनेऽपि मौर्ख्यमेवावहन् त्वं सतामनुकम्पार्हः। यतः—'आत्मद्रोहममर्यादं मूढमुज्झितसत्पथम्। सुतरामनुकम्पेत नरकार्चिष्मदिन्धनम्॥' इत्युपदिशति धर्मशास्त्रम्। वेदान्तशास्त्रस्य परा काष्ठा 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यनुभव एव। ब्रह्मर्षिषु **वामदेवः**, पौराणिकेषु **प्रह्लादः**, ऐतिहासिकेषु अयं

[ब्रह्मणस्सविशेषत्वं सर्वसम्मतम्]

172. साविद्यं केऽपि सोपाधिकमथ कतिचित्, शक्तिभिर्जुष्टमन्ये
स्वीकृत्यैकाद्वितीयश्रुतिमपि जगदुस्तद्विशिष्टैक्यनिष्ठाम्।

श्रीशठकोपसूरिस्तादृशीं परां काष्ठामारूढा इति प्रथितमिदं तत्तदीयैर्वचनैः। 'न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः। सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने॥' इत्यार्षं वचः। अतः—

त्यक्त्वा त्वां दूरतो दुष्टमसंभाष्यतमं सताम्। आह्वये शङ्कराचार्यभक्तानेवात्र निर्णये॥

अस्तु नाम परमं हितं वचो ब्रह्मर्षिवर्यस्य, 'प्राप्यं ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा' (आप.) इत्यादि। श्रीमन्महाभारतस्थं **कौशिको**पाख्यानमपि विप्रवर्येण तेन नावलोकितम्। अन्ततः, किं स्मरन्ति भवन्तो भवदाचार्यचरितम्, वचनं वा— 'चण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा मनीषा मम' इत्यादिकम्? ननु भोः! नैतादृशान् विश्वसन्ति विमर्शकाः। आसन् किलानेके शङ्कराचार्येति नामानः। जानाम्यहं सर्वम्। अत एव **शङ्करविजय**चरितमपि मया साक्षीकृतम्। तत्कर्ता हि भवतां पूज्यतमः। पठ्यतां सावधानं तत्। अन्ते रक्षात्मानं महापातकात्। यच्चोक्तमुपासनं क्रिया। क्रियासाध्यं फलमनित्यमित्यादि, तत्र वक्तव्यं पूर्वसर एव विस्तरश उक्तम्॥

अन्तत अस्यैकस्य वोत्तरं दीयताम्। उपासनं मानसी क्रिया। अतः तत्फलं सगुणप्राप्तिरूपं क्रियासाध्यत्वादनित्यमित्युच्यते भवता। एवं तर्ह्यनावृत्तिसूत्रस्य का गतिः? सा तु क्रममुक्तिपरेत्युक्तमेवेति चेत्, क्रियासाध्यं फलमनित्यमुच्यते, क्रममुक्तिरप्युच्यते। किं विरोध एव न ज्ञायते? पुनर्जन्मनापि तद्भवितुमर्हतीति चेत्, भवतु भवदनुग्रहेण। अपुनरावृत्तिः कथम्? तत्तु एवं भवेत्—भोः! मास्तु तव सङ्कटम्॥

जानामि भवतां तर्कपरतां सम्यगेव हि। प्रतिष्ठितो न भवति तर्को नूनं श्रुतेः पुरः॥
कथञ्चित्किल बौद्धानां भङ्गायाचार्यदर्शिताम्। पुनर्मा गच्छ सरणिं शून्यवादो भवेद्ध्रुवम्॥
बहुधा प्रोक्तमेतद्धि पुनर्मा पिष्टपेषणम्। बौद्धमार्गं परित्यज्याऽऽगच्छ मार्गं तु वैदिकम्॥ २६॥

ननु यदि ब्रह्मण उपादानत्वं तच्छरीरभूतचिदचिद्द्वारकम्, तर्हि कारणभूतस्य वस्तुनः 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्येकत्वं न मुख्यं स्यात्, किन्तु विशिष्टैक्यविवक्षयेत्येकत्वममुख्यमेव स्यादिति शङ्कां परिहरति— **साविद्यमित्यादि**। **केऽपि**=निर्विशेषवादिनः **साविद्यं ब्रह्म**=अविद्याविशिष्टं ब्रह्मोपादानं **स्वीकृत्य, एकाद्वितीयश्रुतिमपि**=प्रलयकालिकीम् 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिमपि **तद्विशिष्टैक्यनिष्ठां जगदुः**= अवदन्—**अथ कतिचेत् सोपाधिकं ब्रह्म स्वीकृत्य, तद्विशिष्टैक्यनिष्ठाम् एकाद्वितीयश्रुतिं जगदुः** इति, **अन्ये शक्तिभिः जुष्टं ब्रह्म स्वीकृत्य, एकाद्वितीयश्रुतिमपि तद्विशिष्टैक्यनिष्ठां जगदुः इति** च भिन्नं भिन्नं वाक्यम्। आद्यं **निर्विशेषवादि**नाम्, द्वितीयं **भास्करस्य**, तृतीयं **यादवप्रकाशस्य**। नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपस्य ब्रह्मण उपादानत्वं यदि स्वरूपकृतम्, तर्हि तस्य स्वरूपस्य नित्यत्वादेवानिर्मोक्षप्रसङ्ग इति जगद्ब्रह्मणोर्मध्ये अनिर्वचनीयमविद्याख्यं किञ्चिदङ्गीकृत्य साविद्यं ब्रह्मोपादानम्, निरवद्यं तदेव परमप्राप्यं नित्यशुद्धेत्यादिरूप मङ्गीचक्रुः। 'उपाधिनिमित्तो भेदः, न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वैर्वेदान्तिभिरभ्युपगन्तव्यः' (ब्र.सू.भा.1-4-